

ҒТАМР 10.07.01

ЗАҢДЫЛЫҚ ПЕН ҚҰҚЫҚТЫҚ ТӘРТІПТІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ НЕГІЗІ

Ж.М. АМАНЖОЛ

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Андатпа. Мәселе құқықтық қатынастарда заңды қолдану тек заңгерлерге ғана емес, жалпы қоғамға керек құрал, ал заңгерлердің басты мақсаты қоғамда ұтымды, тиімді, жүйе құрастырып халық арасында орнықтыру. Ал оны, әрине, тікелей жүзеге асыру мен орындау заңдылық пен құқықтық тәртіпті қамтамасыз ететін кепілдердің дамуына байланысты. Ал кепілдер өз функцияларын атқармай, оларды әрі қарай дамытсақ, онда мемлекет ішінде заңдылық пен құқықтық тәртіп сақталмайды, құқық бұзушылықтар кең етек алып, әркім қалғанын істеп, елдің де, халықтың да берекесін ұшыратындай жағдайға дұшар еткізуі мүмкін.

Түйін сөздер: заңдылық, құқықтық тәртіп, нормативтік акті, құқық нормалары, құқықтық қатынас, құқықтық тәртіп, құқықтық қатынас.

Аннотация. Проблема в том, что применение закона в правоотношениях является необходимым инструментом не только для юристов, но и для общества в целом, и основная цель юристов - создать рациональную, эффективную систему в обществе и установить ее среди людей. И, конечно же, его непосредственная реализация и реализация зависит от выработки гарантий, обеспечивающих правопорядок. А если судебные приставы не будут выполнять свои функции и продолжать их развивать, то в стране не будет соблюдаться закон и порядок, правонарушения станут массовыми, все остальное сделают, а страна и народ будут процветать.

Ключевые слова: законность, правопорядок, регулирование, правовые нормы, правоотношения, правопорядок, правоотношения.

Annotation. The problem is that the application of the law in legal relations is a necessary tool not only for lawyers, but for society as a whole, and the main goal of lawyers is to create a rational, effective system in society and establish it among the people. And, of course, its direct implementation and implementation depends on the development of guarantees that ensure law and order. And if the bailiffs do not fulfill their functions and continue to develop them, then the rule of law and order in the country will not be observed, the offenses will become widespread, and everyone will do what is left, and the country and the people will prosper.

Key words: legality, law and order, regulation, legal norms, legal relations, legal order, legal relations

Заңдылықтың қалыптасуына байланысты заң әдебиеттерінде екі көзқарас қалыптасқан. Бір авторлар заңдылықтың барлық кезде бірдей болмағандығын, яғни қоғамның ұстанымдары мен құндылықтарына байланысты өзгеріп отырғанын тілге тиек етеді. Мысалы ертеде құлдық сана үстем болғандықтан, адамдардың құқықтары бұзылған, сондықтан заңдылық болмаған. Ал басқа да ғалымдар заңдылықтың мемлекет пен құқық болғанда өмір сүретіндігі, себебі қоғамда, мемлекетте заңдардың орындалуын жақталатындығын дәлелдеп келеді [1, 18 б].

Заңдылық ол заңдарды іске асыру процесі, қоғам өмірінің әлеуметтік жағдайы, яғни азаматтық қоғам бейнесі, онда құқықтық қатынастардың субъектілері өздеріне заңмен берілген құқық пен міндетті еркін іске асыра алады. Заңдылық қоғам өмірінде құқықтық тәртіптің алғышарты, ол құқық нормаларына сай келеді. Басқа сөзбен айтқанда, заңдылықтың үстемдігі арқасында қоғамда құқықтық тәртіп құрылады, оның мақсаты қоғамдық қатынастарды реттеу, әділеттілік орнату болып табылады.

Құқықтық тәртіп – құқық нормаларында белгіленген жүріс-тұрыс ережелеріне сай әрекет ету, барлық құқық субъектілерінің дәл және толық орындауы нәтижесінде белгіленетін қоғамдық қатынастардың жүйесі. Құқықтық тәртіп, біздің эрамыздағы азаматтық қоғамның анық негізін құрайды. Қоғамдағы құқықтық тәртіптің сапасы және деңгейі, көп жағдайда барлық қоғам мүшелерінің құқыққа сай мінез-құлығымен белгіленеді. Құқықтық тәртіптің бірқалыпты және нәтижелі болуы үшін экономика қызмет жасайды, ал заң шығару, атқару, сот биліктері қоғам ішінде орын алған қателер мен олқылықтардың жұмыстарымен айналысады. Осылайша қоғам үйлесімділікке қол жеткізеді, қоғамдық және жеке ұйымдардың қызметтерінде белсенділік пайда болып, адамның еркін дамуына кепілдік болады, олардың материалдық және рухани қажеттілігі толық реттеледі [2].

Құқықтық тәртіпті орнатуға қоғамдық қатынастарды реттейтін барлық институттар ат салысады. Олардың өзара іс қимылы қоғамдық тәртіптің негізін құрайды. Құқықтық тәртіпті жүзеге асырушы механизмдері келесідей:

- Құқық нормалары – құқықтық тәртіптің нормативтік алғышарты, құқықтық механизмінің жүйесін, тәртібін, орындалу кезектілігін жасайтын заңды иммунитеті бар анықтама.

- Құқықтық қатынас – құқықтық реттеу тәртібінің, орындалу кезектілігін түсіндіретін заңды иммунитеті бар анықтаманы қолдана отырып субъектілер арасында орын алатын процесстердің жиынтығы, заң шығарушымен белгіленген құқықтық тәртіп. Осы кезеңде, құқықтық реттеу механизміне қосылатын заңдылық, ол субъектілер арасындағы мүмкін болатын және міндетті тәртіптеріне кепілдік ретінде де қызметін атқарады.

- Құқық нормаларында белгіленген құқықтар мен міндеттілікті іске асыру процесстері құқықтық тәртіптің алғышарттары болып табылады. Заңдылық режиміне байланысты құқықтық қатынастардың субъектілерінің құқықтары және міндеттері олардың санасына сіңеді [3, 218 б].

Заңдылық пен құқықтық тәртіптің қалыптасуы

Құқықтық тәртіптің негізгі тетігі субъектілерінің құқықтық қатынасқа түскендегі сәті құрайды, олар құқық нормаларымен бекітілген және құқықтық реттеу механизмі орныққан.

Құқықтық тәртіптің құрамы – қоғамдық қатынастардың бірлік және бір мезгілде құқық пен реттелген, сонымен қатар субъектілерінің құқық қолданудағы салалық мазмұндарының ерекшеліктеріне байланысты бөлінуі. Құқықтық тәртіп өз кезегінде конституциялық, әкімшілік, қаржылық, жер, отбасылық, және басқа да қоғамдық қатынастардың қолданылу сферасына қарай түрлерін және соған сай құқық нормаларымен реттелуін қосып алады. Құқықтық процесс жағынан іске асырылған құқық жүйесін құқықтық тәртіп деп айтамыз. Соған байланысты салаға қосымша және құқық институттарымен реттелген, одан көбірек топтар қатынасы жатады. Құқықтық тәртіптің тағы бір ерекшелігі, қоғамдық қатынастардың арнайы жүйесі ретінде қолданылуы, ол құқық нормалары негізінде құралады, жүйеленеді және соның қоғам алдындағы иммунитетіне байланысты мемлекетпен қорғалады. Сондықтан, қоғамдағы орын алып жатқан барлық қатынастар құқықтық тәртіппен қамтылмайды. Яғни, қоғамдық қатынастардың белгілі бір бөлігі құқықтық реттеуді қажет етпейді. Мысалы, олар әртүрлі қоғамдық ұйымдар нормаларында және моральдік нормалар аясында басқа құқықтық емес нормативті реттеулерде кездесуі мүмкін. Осы ойды қорытындылайтын болсақ, құқықтық тәртіп, жалпы қоғамдық қатынастар жүйесінің бір бөлігін ғана құрайды, ол нормативті реттеудің әсерімен жүзеге асырылады [4, 61 б].

Құқықтық тәртіп пен заңдылық мағынасын ашып алдық, енді оларды қамтамасыз ету кепілдері мен әдістеріне көңіл бөлейік. Заңдылықты қамтамасыз ету тікелей екі жүйеге байланысты жүзеге асады:

- заңда бекітілген нормалардың азаматтың мүддесіне нақты сәйкес келуі;
- азаматтардың құқықтық санасы, яғни тұлғалардың құқық қолдану кезінде нормаларға сай әрекет етуі [5, 582 б].
- Заңдылықпен құқықтық тәртіптің кепілдігіне құқық нормаларында бекітілген қоғамдық қатынастар және мемлекеттің осы құбылыстарды үйлестіру барысындағы ұйымдастырған арнайы шаралары жатады. Олар заңдылықтың ережеге сай режимін және құқықтық тәртіптің бірқалыптылығын қамтамасыз етеді.

Кепілдік ету мәселесі айтуға оңай болғанымен әрқашан іс жүзінде қолданылуы қиын болған, себебі заңдылық идеясын ғылыми зерттеулер шеңберінен алып азаматтардың, қоғам мен мемлекеттің қызметінің практикалық тұрғыдан жүзеге асыру деген сөз. Құқықтық тәртіп пен заңдылық кепілдері бізге ең алдымен мемлекет ішінде құқық бұзушылықтармен күресіп түп тамырымен жойып, барлық мәселені заң негізінде шешіп, демократиялық, құқықтық мемлекет орнату үшін қажет. Бірақ осы заңдылық пен құқықтық тәртіп кепілдіктері негізінде заң ғалымдарының бірнеше пікірі қалыптасқан. Мысалы Дмитриев заңдылықтың кепілдерін екіге бөліп қарастырған: а) сананың қалыптасуы; ә) ұйымдастырушылық жұмыс.

Ұйымдастырушылық жұмысқа – экономикалық, саяси, құқықтық, мәдени кепілдіктерді кіргізуге болады. Тағы бір ғалымдардың пікірі бойынша заңдылықтың кепілдіктерін жалпы және арнайы құралдар деп екіге бөлген. Құқықтық кепілдікті арнайы құралдар қатарына жатқызады және олар өзара бірдей қалыптасады [6, 4 б].

Алғашқыда кезеңде басты мәселе санада деген пікір болды және уақыт өте келе экономикалық кепіл қажет бола бастады. Кейін саяси жүйедегі олқылықтар мен қайта құрулар проблемалар туғызды, заңдар жүйесіне жетелеп көңіл бөліне бастады. Сонан соң және ең бастысы заңдарды орындаудың ұйымдастырушылық шаралары, яғни атқару сферасына бір қалыпты жүйелендіру қажет бола бастады. Өйткені құқықтық тәртіп пен заңдылықтың кепілдерін орнықтыру, бақылау және жүзеге асыру үшін әр арнаға жете мән беріліп, зерттеп зерделену қажет. Ия, барлық кепілдер бір-біріне басты мақсатын орындай алмайды, сондықтан осы құбылыстардың қоғам арасында кезектілігі мен тәртібін санаға кіргізу арқылы мәселе шешіледі.

Құқықтық тәртіп пен заңдылықты жүзеге асыратын авторларының бірі және осыған кепілдік беретін басты институт, сонымен қатар барша әлемдік практикада және мемлекет теориясына танымал, саяси ұйымдасқан қоғамда жоғары деп саналатын және мемлекеттік ішкі және сыртқы саясаттағы қызметін жүзеге асыруға жаралған мемлекеттіліктің негізгі феномені – мемлекеттік билік. Мемлекеттік биліктің мықтылығы оның әскерімен емес, жұмыс істеу механизмімен анықталады. Мықты мемлекеттік билік – құқықтық нормалардың орындалуын қамтамасыз ете алатын, қоғамда мойындалған және тұрақты билік. Мемлекеттің жұмысын заң негізінде іске асыртып ұйым ретіндегі ойлар, адамзаттың өркениетті дамуындағы алғашқы кезеңдерде пайда бола бастаған. Ертедегі ғалымдар құқық пен мемлекеттік биліктің арасындағы қарым – қатынасты көрсетуге талаптанғандығы сол кездің еңбектерінен байқауға болады. Олардың сондағы мақсаттары сол дәуірдегі қоғамды қамтамасыз ететін қатынастарды болжау және жүйелендіріп бір ізділік пен тәртіпке келтіру болатын. Мемлекеттік билік мезгілде құқықпен тежеледі құқықты мойындайды және бір мезгілде құқықпен тежелуі, ертедегі ғалымдардың ойынша, ең адал мемлекеттікке жатады. Аристотельдің айтуы бойынша «Заңның күші жоқ жерде мемлекеттік құрылым нысаны жоқ». Цицеронның айтуы бойынша «халықтың жұмысы», құқықтық араласу және «жалпы құқықтық тәртіп». Ертедегі Римнің және Грецияның мемлекеттік құқықтық институттары, идеялары, құқықтық мемлекеттер туралы кейінгі прогрессивтік ілімдердің аяғынан тұруына, дамуына белгілі бір әсерін тигізеді [7, 14 б].

Заңдылық пен құқықтық тәртіптің белгілері

Заңдылық тұрғысынан алып қарағанда да мемлекеттік билік қоғам мен мемлекеттің басты заңы болып табылатын Конституцияда бекітілген негізгі конституциялық – құқықтық институт [8, 215 б].

Осыған байланысты Қазақстан Республикасы Конституциясының 3-бабының 1 және 2 – тармақтары: «Мемлекеттік биліктің бірден-бір бастауы халық. Халық билікті тікелей республикалық референдум және еркін сайлау арқылы жүзеге асырады, сондай ақ өз билігін жүзеге асыруды мемлекеттік органдарға береді» деп бекітілген [9, 431 б]. Мемлекетің билік кепілі – халық таңдауы, өйткені халық өз еркі мен мүдделерін саяси және өз құқықтары мен міндеттерін толыққанды жүзеге асыра алады. Сондықтан мемлекеттік билік Қазақстан халқының және оның егемендігінің жалпылама негізі.

Қазақстан Республикасының ата заңының 3-бабының 3-тармағында «Қазақстан Республикасында билікті ешкім де иемденіп кете алмайды. Билікті иемденіп кетушілік заң бойынша қудаланады» деп жазылғаны барлығымызға мәлім [10,276]. Яғни, тек Конституция мен заң ғана бекіткен тәртіппен құрылып, белгілі бір өкілеттіліктерге ие лауазымды тұлғалар мен органдардың ғана билігін халық таниды. Мемлекеттік билік егемендігі өз кезегінде халықтың еркіне тәуелді екені конституцияда көрсетілген.

ҚР-дағы мемлекеттік билік органдарының біртұтас жүйесі оның горизонтальды түрде тармақтарға бөліну қағидасына, сонымен қоса вертикальды түрде әртүрлі мемлекеттік билік органдары арасында өзара өкілеттерді бөлісуге негізделеді. Конституция әрбір мемлекеттік органның өзіне ғана тән өкілеттері мен мемлекеттік органдардың өз арасындағы қарым-қатынас негіздерін бекітеді. Атқарушы билікке тән биліктің вертикальды түрде бөліну қағидасын іске асыра отырып, Конституция билікті иеленетін субъектілердің жүйесін құрайды. Әрбір билік органы өзіне қарасты мәселе бойынша өкілеттерін жүзеге асыру арқылы тұтастай мемлекеттік биліктің жүзеге асыруына әсер етеді. Мемлекеттік билік жүйесін ұйымдастырудың аталмыш тәсілі ресейлік құқық ғылымында үлкен қолдауға ие болып отыр. Мемлекеттік биліктің біртұтастығы концепциясына қатысты біржақты пікірге байланысты, құқықтық әдебиетте бұл концепцияны үш түрлі аспектісі алға қойылады: қоғамда үстемдік ететін әлеуметтік топтардың тұтастық табиғатына туындайтын биліктің әлеуметтік тұтастығы; қоғамды бірлесіп басқару қажеттілігінен туындайтын, барлық мемлекеттік органдардың мақсаттары мен қызмет бағыттарының тұтастығы, биліктің тармақтарға бөліну қағидасын жоққа шығарып, мемлекеттегі бүкіл билікті белгілі бір орган немесе лауазымды тұлғаға жинақтап беретін ұйымдық – құқықтық тұтастық [11, 2 б].

Қазақстан Республикасында мемлекеттің биліктің әлеуметтік бірегейлігі халық егемендігі – қазақстандық халықтың өзін-өзі билеу жағдайына негізделеді. Конституция халықты мемлекеттік биліктің бірден-бір қайнар көзі деп бекіткендіктен, тек халық мемлекеттік егемендіктің жаратушысы және тасушысы болып табылады. Сондай-ақ, халықтың еркі ғана мемлекеттік билікті жаратады. Халық республикасындағы барлық билік тармақтарының негізін бекітеді және қызметін бағыттайды. Мемлекеттегі барлық органдардың мақсаты мен қызметінің бағыттары биліктің әлеуметтік тұтастығына негізделеді. ҚР-ын демократиялық, құқықтық, зайырлы және әлеуметтік мемлекет деп орыңқыратын, республика қызметінің түбегейлі қағидаларын бекітуші Конституция ережелері мемлекеттегі барлық органдардың мемлекеттік саясатының басты түйткілдерін шешуде бір бағытты ұсынуын міндеттейді. Осы орайда, атап өту қажет, құқықтық әдебиетте мемлекеттік билік органдарының басты мақсаты мен қызметінің бағыттары тұтас болу мәселесіне баса көңіл бөлінеді. Өйткені, онсыз қоғамды басқарудағы бірізділікке қол жеткізу мүмкін емес. Мемлекеттік биліктің біртұтастығына байланысты жоғарыда аталған жағдайлармен салыстырғанда, биліктің ұйымдық-құқықтық тұтастығы идеясы авторитарлы сипат алады. Оның іс жүзінде асуы мәжбүрлеу, күшейту шараларын мемлекеттік басқару ісінде кеңінен қолдануға әкеледі. Кеңестік одақ тәжірибесі көрсеткендей, бір ғана мемлекеттік органның тұрақты үстем болуына негізделген мемлекеттік биліктің біртұтастығы концепциясы (халық депутаттарының кеңестері келбетінде) демократиялық мемлекеттік құрылым қағидаларымен сыйыспайды. Бұл орайда, қазіргі конституционалистердің пікірі өзінің әділдігімен көзге түседі. Олардың пайымдауы бойынша, бүкіл мемлекеттік билікті бір ғана органның қолына шоғырландыратын биліктің біртұтастығы идеясына ұтымды емес.

Қорытындылай болсам, біртұтас мемлекеттік билікті заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарына бөлу қағидасы негіздеп жүзеге асыру идеясы үлкен демократиялық потенциалды дәлелдейді деп айта аламыз. Барлық билік тармақтары мемлекеттің мақсаты мен алға қойған міндеттерін жүзеге асыру бағытындағы өзара келісіп қимыл жасап, бір-бірін тежеп отыруға адам, оның құқықтары мен бостандықтары қымбат қазына деп Қазақстан Республикасын демократиялық, құқықтық, зайырлы және әлеуметтік етіп орнықтыру мақсатын көздейді. Сонымен қатар, заңдылықтың және құқықтық тәртіптің кепілдігіне, қоғамның басқа барлық саяси жүйесінің бөліктері – саяси партиялар, әртүрлі қоғамдық бірлестіктер, еңбек ұжымдары, қозғалыстар жатады.

Енді, оның Қазақстанда қалыптасуына көңіл бөлейік. 1995 жылы Қазақстан саяси жүйені одан әрі либерализациялау қадамын жасады. 1995 жылғы 30 тамызда өткен Бүкілхалықтық референдумда еліміздің жаңа Конституциясы қабылданып, президенттік

Республика құру бағытының пайдаланылуы, парламенттің құрылуы еліміздегі партиялық құрылыстың өркендеуіне ықпалын тигізді. 1995 жылғы Конституция ережелерін дамыту жолында 1996 жылғы 31 мамырда Қазақстан Республикасының «Қоғамдық бірлестіктер туралы» және 1996 жылы 2 шілдеде «Саяси партиялар туралы» заңдары қабылданды. Дәл осы заңдарды саяси партиялардың конституциялық – құқықтық институты өзінің толық бейнесін тауып, нақтыланды. Атап айтқанда, алғаш рет «саяси партия» ұғымының анықтамасын тұжырымдады. «Саяси партиялар туралы» заңды саяси партиялар құру, олардың қызметі, қайта ұйымдастырылуы мен таратылуынан, мемлекеттік институттармен ықпалдасуының негіздері толық көрсетілді. 14-бапта құқықтар мен міндеттер жиынтығы арқылы партиялардың құқықтық мәртебесі белгіленді. Жаңа ғасырда саяси партияларды құқықтық институтқа айналдыру процесі одан әрі жалғасты. «Қазақстан -2030» даму стратегиясын жүзеге асыру мақсатында ҚР Президентінің 2001 жылғы 4 желтоқсанындағы Жарлығымен бекітілген Қазақстанның 2010 жылға дейін дамуының стратегиялық жоспарында партиялық заңнаманы жетілдірудің негізгі бағыттары нақты көрсетілді. Атап айтқанда, көп партиялық жүйе құру үшін жағдай жасау қажеттігі көрсетілді.

Алайда бізде партия институты ұйымдасу жағынан, идеология жағынан болсын әлі әлсіз билік органдарында түрлі әлеуметтік топтардың мүддесін көздемеді. Соңғы сайлауда депутаттар өз кандидатурасын партия қоғамдық бірлестіктердің атынан емес, тәуелсіз кандидаттар ретінде тіркеледі. Саяси партиялар облыстарда халықпен жұмыс жүргізіп, өз ұйымдарына мүше болып кіруге шақырғанымен, халықтың сенімі әлі де аз. Барлық партиялардың бағдарламалары ұқсас, бүкіл халықтың мүддесін көздейді. Біздегі партиялардың әлеуметтік базасы жоқ. Кейбір партиялардың мақсаты өз өкілдерін мемлекеттік билік органдарына өткізіп, үкімет пен оның шешімдеріне бақылау орнату. Көбінесе, өздерін тек сайлау кезінде көрсетіп, оған дейінгі ұйымдастырушылық және идеология жұмыстары өте төменгі деңгейде.

Саясаттанушы Қымбат Искакова саяси партияларды былай бөледі: Бірінші, билікті жақтаушылар, билік органдарының жүргізген қандай да болсын шараларын үнемі жақтайды, ашық түрде оған қосылып, алдында тұрып саяси – биліктік жүйеге не жағымды, не жағымсыз қарамайды.; тек нейтральді бағытты ұстанады. Үшіншілері, тиісінше оппозициялы, яғни билік органдарының қызметіне сын айтады, бірақ егер де Үкіметте немесе онымен қызмет атқарса, демократиялық және нарықтық реформалар арқылы елдегі жағдайды шеше алатынына кәміл сенеді. Алайда, бізде мықты оппозиция жоқ. Дж. Сарторидің теориясы бойынша, Қазақстанда болашақтағы екі векторға көңіл бөлінеді.: а) көппартиялы қоғам құру, онда екі партия даминатты болады; б) тек екі блоктік партиялық

жүйе. Бірақ оған жету үшін әлі көп уақыт керек. «Азат» қозғалысы төрағасының орынбасары Дос Көшімовтың айтуы бойынша: «Заңды мемлекетте өмір сүру үшін жақсы заң шығару жеткіліксіз. Сол заңға бағынатын адамдар мен заңның әр әрпін бақылап отыратын мемлекеттік жүйе керек» [12, 248 б]. Демек, елімізде заңсыздық пен бассыздыққа жол бермес үшін, биліктің толықтығын, азаматтардың қоғамдық қатынастарын, бостандығын қалтықсыз қамтамасыз ету үшін саяси жүйемізді күшейтуге тырысайық. Экономикалық кепілдіктер қоғамның экономикалық дамуының жағдайы; шаруашылық жүйесі ұйымдастырылуы және т.б. жағдайлар заңдылықты қамтамасыз етудің мұндағы факторлары мыналар болып табылады: бүкіл шаруашылық құрылымының бірлескен қызметі; еңбек өнімінің тұрақты жоғарылауы; тұрақты ақша жүйесі т.б. Осы факторлардың бұзылуы, өндірістің құлдырауы, шаруашылық байланыстардың үзілуін бағалардың өсуі қоғамдағы әлеуметтік жағдайды шиеленстіріп, анархияға әкеліп, қылмыстардың көбейуіне септігін тигізеді. Қазақстан Республикасы үшін де нарық экономикасына өту процесі көп ретте ауыртпалықта болады.

Экономикалық реформаларды жүзеге асыру; КСРО-ның ыдырауы және Қазақстан экономикасының әлемдік экономикалық қатынастар жүйесіне кіруі өндіріс көлемдерінің елеулі түрде төмендеуіне әрі осының салдары ретінде - әлеуметтік ахуалдың объективті түрде төмендеуіне әсер етпей қайталады. Технологиялық тұрғыда артта қалған және қуатты мол қажет ететін өндірістердің ауқымды бөлігі, даярланбаған және шаруашылық жүргізудің жаңа жағдайларын игере алмаған менеджмент – бәсекеге қабілетсіздікке және көптеген кәсіпорындардың тұрып қалуына, дәстүрлі өткізу рыноктарын жоғалтуға, төлемсіздіктер мен өндірістің құлдырауына алып келген негізгі факторлар, міне осылар. Реформалар салмағы барша халықтың иығына түсті, қиындықты бәрі де бастан өткізді, жұмыссыздық көп адамды қамтып, қылмыстар саны көбейе түсті. Алдыңғы төрт жыл ішінде (2014-2017 жж.) Республикада ашылмаған қылмыстың саны 93488-ге дейін жеткен, яғни шамамен, жыл сайын осы кезең ішінде сонша қылмыс босалып отырған. Оның ішінде 70 мыңы ауыр және өте ауыр қылмыстарға жатады. Атап айтқанда, 258 қасақана өлтіру дерегі ашылмаған. Бұл көрсеткіштер көңілде қауіп оятады, өйткені қылмыстық бой көрсетулер азаматтардың конституциялық құқықтарының және Конституциямен қолданылған қоғамдағы тәртіптің бұзылуына тікелей әкеп соқтырады. Сондықтан, қазіргі кезде мемлекет тарапынан бұған қарсы әртүрлі шаралар қолданылып келеді.

Біздің салауатты экономикалық өрлеу стратегиямыз мықты нарықтық экономикаға, мемлекеттің белсенді рөліне және айтарлықтай шетел инвестицияларын тартуға негізделеді. Нарықтық экономиканы ел үшін тиімді құқықтық нысан шарт болып билеуші мен бағыныштының арасындағы бұйрықтық қатынастарға емес, тараптардың демократиялық теңдігіне ерікті түрде еркін білдіруіне, келісімге келуіне байланысты қалыптасады [13, 24 б].

Яғни, демократиялық қоғамдағы шаруашылықтың құқықтық нысанын негізгі – бұйрық пен тыйым салу емес, шарт жасау мен кәсіпкерлік болуы қажет. Нағыз азаматтық қоғамда экономиканы реттеу үшін әкімшілдік – бұйрықтық әдіс емес, басқа да қатынастар керек. Әкімшілдік тұрғыдан реттеуде ең алдымен экономика саласындағы қатынастарға қажет тараптардың тең құқықтылығының жоқтығы, бұйрық пен тыйым салу туындайды.

Мемлекеттік рөлі үстем сонымен қоса құқықтық реттеу: «рұқсат етілмегеннің бәріне тыйым салынады» нысаны бойынша жүргізіледі. Ал шарттық, керісінше «Тыйым салынбағанның бәріне рұқсат етіледі» принципі басшылыққа алынады. Мұндай қоғам еркін, нарықтық деп аталынады. Нарықтық еркін қоғамда негізгі меншік түрі жеке меншік болады. Шаруашылықтың осы нысанының тарихи анализі еркін кәсіпкерлік ресурстарды тиімді бөлуге, капиталды жаңартуға, сөйтіп құқықтық тәртіпті күшейтетінін дәлелдеп отыр. Л.Мизестің айтуы бойынша, «жеке меншік өркениетінің және материалдық дамудың қажетті реквизиті» [14, 213 б]. Бүгінгі таңда бұл конституциялық құқықтар заңдардың нақты нормаларында көрініс тауып, адамдардың күнделікті өмірінен берік орын алады.

Кемел келешегіміздің кепілі – Конституцияның 26 – бабының 4-тармағы: «Әркімнің кәсіпкерлік қызмет еркіндігіне, өз мүлкін кез-келген заңды кәсіпкерлік қызмет үшін еркін пайдалануға құқығы бар»; ал осы баптың 2 тармағы: «Меншік, оның ішінде мұрагерлік құқығына заңмен кепілдік беріледі» делінген. Заңды жеке меншігі бар адам ғана шын мәніде ерікті. Еліміздің заңдары мұндай жағдай туғызып отыр. Жалпы алғанда, азаматтық заңдар меншікке қол сұқпайшылықты және тауар ақша қатынастарына қатысушылар қызметінің еркіндігін қорғауы тиіс. Бұл үшін бірінші кезекте меншік құқығын, мүлктік және міндеттілік құқық институттарын одан әрі дамыту, жеке адам мен қоғам мүдделерінің барынша үйлесуінің, құқықты оның әлеуметтік мақсатына сай пайдаланудың негізінде жеке құқықтық қатынастардың динамикалық базасын жетілдіру қажет. Меншіктің жеке нысанындағы кәсіпорындарда 4,7 миллион адам жұмыс істейді, бұл экономикада жалпы еңбекпен қамтылғандардың пайызын құрайды. Олар жүздеген миллион теңгенің өнімін өндіріп, қызметін көрсетеді [15, 265 б].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Жұмағалиев Е.Ж. Заңдылық пен әділдікке күштарлық. – Алматы: Жеті Жарғы, 2011.- 18 бет.
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы, 1995 ж., 30 тамыз.
3. Алексеев С.С. Общая теория государства и права. – М., 1999. – С.218 (кітап)

4. Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьялар мәртебесі туралы: Қазақстан Республикасының Конституциялық 2000 жылғы 25 желтоқсандағы N 132 Заңы = О судебной системе и статусе судей Республики Казахстан: Конституционный Закон РК: научное издание. - Алматы: Жеті жарғы, 2001. - 61 б.
5. Матузов Н.И. Мемлекет және құқық теориясы/Н.И. Матузов, А.В. Малько. Алматы : АйСан-Пресс, 2016. - 582 б.
6. Айтхожин К. Конституция бекіткен мемлекеттік биліктің біртұтастығы// Заң газеті, 2002, №4, 4 бет.
7. Көшім Д. Көппартиялық жүйенің көптігі// Ақиқат, 2004, №1, 14 б.
8. Қазіргі кезеңдегі құқықтық мемлекет және адам құқығы: ғылыми еңбектер жинағы; құраст. А.В. Турлаев. - Қарағанды: Tengri, 2015. - 215 б.
9. Қазақстан Республикасының қаржы құқығы: оқу құралы / С.С. Капсаямова, А.М. Тасова, М.Г. Хамзина. - Алматы: Эверо, 2014. - 431 б.
10. Каженова А. Защита собственности – дело государственное// Вестник Мин. Юстиции, 1996, №9, С.27.
11. Назарбаев Н.А. Басты міндет – экономиканы өркендету арқылы халықтың тұрмысын жақсарту// Егеменді Қазақстан, 2003, №318, 2бет.
12. Қазіргі кезеңдегі құқықтық мемлекет және азаматтық қоғам / Қарағанды мемлекеттік ун-ті; құраст. А.В. Турлаев. - Қарағанды: TENGRI, 2015. - 248 б.
13. Құдайқұлов М. Адамдық қасиеттің ең негізгісі не: қабілет пе, білімдік пе, мамандық па?// Ақиқат, 1993, №10, 24 бет.
14. Егеменді Қазақстанда құқықтық және саяси жүйенің дамуы: сб. науч. тр. / Қарағанды мемлекеттік ун-ті; рец.: М.Н. Абдикеев, А.Т. Кабжанов. - Қарағанды: ГЛАСИР, 2011. - 213б.
15. Мемлекет және құқық теориясы: оқу құралы / У.Ш. Шапақ, Ж.Р. Темірбеков, С.Т. Молдабекова. - Астана: Форма плюс, 2015. - 265 б.

ҒТАМР 10.07.01

ҚОҒАМДЫҚ САЯСИ ЖҮЙЕНІ ЖАҢҒЫРТУ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТТІҢ НЕГІЗДЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Е.И. ИСИБАЕВА, А.С. ТУКЕШОВА

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа. Қоғамның саяси жүйесін жаңғырту - ол белгілі бір жағдайлардағы саяси қызметтерді атқарушы үкіметтік және мемлекеттік емес әлеуметтік топтардың жүйесі арқылы айқындалады. Сыртқы және ішкі